

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г.ШЕВЧЕНКА

УДК 883:82-6 /091/

КУЗЬМЕНКО Володимир Іванович

**ПИСЬМЕННИЦЬКИЙ ЕПІСТОЛЯРІЙ
В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРНОМУ ПРОЦЕСІ
20 - 50-х років XX ст.**

10.01.01. - українська література

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук**

Київ – 1999

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України.

Науковий консультант - доктор філологічних наук, член-кореспондент НАН України ДОНЧИК Віталій Григорович, Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України, завідуючий відділом української літератури ХХ століття

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук АГЕСВА Віра Павлівна, Національний університет "Києво-Могилянська академія", професор кафедри філології;

доктор філологічних наук, професор КОВАЛЬЧУК Олександр Герасимович, Ніжинський педагогічний університет ім. М.В.Гоголя, завідуючий кафедрою української літератури;

доктор філологічних наук КОДАК Микола Пилипович, Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України, старший науковий співробітник відділу теорії літератури

Провідна установа: Національний педагогічний університет ім.М.Драгоманова, кафедра української літератури, Міністерство освіти України, м.Київ.

Захист відбудеться " 28 " квітня 1999 р. о 10⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26. 178. 01 в Інституті літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України (252001, Київ, вул.Грушевського,4).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України.

Автореферат розіслано " " березня 1999 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради,
доктор філологічних наук

М.М.Сулима

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ

Жодні спогади сучасників, жоден музей не здатний так відтворити атмосферу, в якій жив і працював письменник, як це може зробити його листування. Епістолярій митця, цей замаскований "внутрішній діалог автора із власною совістю"¹, надзвичайно багато дає не лише для вірогідного уявлення про перипетії особистого життя письменника, а й поглиблює наші знання про епоху, про поступ художньої думки, про взаємини між літературними й громадськими діячами.

Останнім часом в українському літературознавстві значно посилилась увага до письменницького листування. Практично це виявилось в різних аспектах. Насамперед інтерес до епістолярних пам'яток позначився на масовому виданні приватної кореспонденції письменників-класиків та науковому коментуванні цих творів; плідні пошуки літературознавців сприяли цінним знахідкам нових епістолярних матеріалів і їх оприлюдненню в часописах, збірниках тощо. З'явилась низка спеціальних праць², де актуальні питання джерелознавства та текстології розглядаються крізь призму письменницького листування з позицій сучасного літературознавства. Нарешті, ця тенденція позитивно відбилася на зростанні загальної культури, глибині аналізу й синтезу нових розробок, оскільки "кожне зернятко фактичної інформації в таких справах посуває вивчення нашої літератури наперед"³.

І все ж ця копітка робота, що дає можливість у деталях вивчати багатство духовного світу митця, потребує подальших зусиль і уваги дослідників. Найперше сама публікація письменницьких листів усе ще просувається надто повільно. До того ж добирають і друкують, як правило, лише вибрані епістолярні твори, переважно віддаленого хронологічного періоду (листи І.Котляревського, Т.Шевченка, П.Куліша, Марка Вовчка чи

¹ Шерех Ю. Третя сторожа: Література, мистецтво, ідеологія. - К.: Дніпро, 1993. - С.62.

² Святовець В.Ф. Епістолярна спадщина Лесі Українки: Листи в контексті художньої творчості. - К.: Дніпро, 1981. - 183 с.; Ляхова Ж.Т. За рядками листів Тараса Шевченка. - К.: Дніпро, 1984. - 134 с.; Дудко В.И. Эпистолярное наследие украинских писателей -реалистов конца XIX-начала XX века в контексте украинско-русских литературных взаимосвязей: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - М., 1989. - 18 с. та ін.

³ Франко І. Зібр. творів: У 50 т. - К.: Наук. думка, 1986. - Т.49. - С.462.

Лесі Українки). Це, безперечно, має свої переваги (об'єктивніший відбір уже "відстояних" текстів; як зазначає Є.Прохоров, по смерті письменника потрібна певна "історична дистанція"⁴, чи, за висловом М. Чудакової, своєрідна "культурна пауза"⁵ перед початком активного дослідження творчого архіву митця). Однак такий підхід несе й істотні недоліки (скажімо, ускладнення коментування листів "на відстані", ймовірність втрати рукописного джерела і т.п.). Наше літературознавство заборгувало також і перед авторами, чия епістолярна спадщина так і "не вирвалася із ув'язнення" (М.Жулинський): листи, щоденникові записи та інші матеріали багатьох українських митців ще й нині прикуті до стелажів так званих спецсховів, розпорошені по численних архівах та приватних зібраннях і чекають хоча б попередньої систематизації, найзагальнішої характеристики й осмислення.

Серед досліджень епістолярної спадщини українських класиків, уже оприлюдненої чи друкованої сьогодні в періодиці, переважну більшість становлять численні статті, коментарі, де подаються фактичні відомості про публіковані листи, хто й коли їх віднайшов тощо. В серйозніших працях (типу вступних статей або приміток до академічних видань листів класиків) дано порівняно ґрунтовніший аналіз епістолярної спадщини митців та її значення для вивчення особи письменника і його творчості. Щодо спроб цілісного розгляду епістолярного жанру в українській літературі, то (за винятком дисертаційних досліджень М.Назарука⁶ та Л.Вашків⁷) їх ще не було в сучасній науці про літературу. Невипадково Ю.Шерех цілком однозначно стверджує: "Поетика епістолярного жанру не опрацьована. Історії листування на Україні ще не написано⁸."

В умовах радянського тоталітаризму, коли панівний у науці про літературу соціологічний метод послідовно зводив художню творчість до класового еквіваленту, позбавляв її естетичного й етичного змісту, використання всілякого роду допоміжних матеріалів, як от: листування, архівних документів, мемуарів тощо було вкрай обмежене. Це зумовлювалось як суспільно-політичними, так і деякими внутрішніми причинами. Верхи відчували відразу до листування з його міжособовою закритістю, оскільки ні

⁴ Прохоров Е.И. Издание эпистолярного наследия //Принципы издания эпистолярных текстов. Вопросы текстологии. Вып.3.—М.,1964.—С.16.

⁵ Чудакова М.О. Рукопись и книга.—М.,1986.—С.130.

⁶ Назарук М.Й. Українська епістолярна проза кінця Х\І—поч.Х\ІІ ст.: Дисертація ... канд.філол.наук.— К., 1994.— 192 с.

⁷ Вашків Л.П. Епістолярна літературна критика: Становлення, функції в літературному процесі: Дисертація ... канд. філол.наук. — Львів, 1995. — 176 с.

⁸ Шерех Ю. Третя сторожа. — С.48.

перлюстрації, ні оперування викритими приватними кореспонденціями на допитах у НКВС (МДБ-КДБ) не забезпечували "глобального контролю". До того ж влада не могла допустити оприлюднення звинувачувальних першоджерел про свою злочинну діяльність щодо власного народу.

У незрівнянно вигіднішому становищі, коли йдеться про свободу вислову - усного, письмового й друкованого, перебувала українська діаспора, позбавлена такого тотального контролю з боку держави. Щоправда, сам факт існування в Україні відпрацьованого репресивного механізму стосовно тих, чиї рідні та близькі люди опинилися за кордоном, накладав певні обмеження на публічне розголошення конкретних імен, фактів, обставин, аби не наражати на небезпеку когось із підрадянських громадян. І все ж українці за кордоном у своїх кореспонденціях могли набагато ширше й розкутіше висловлювати власні судження, свою індивідуальну причетність до життя України та світу. Завдяки цьому можемо твердити, що українська діаспора істотно збагатила національну духовність у галузі "людського документу" : мемуарів, щоденників та епістолярних творів.

Ось чому сьогодні, коли вітчизняна наука поступово поновлює розірвані зв'язки із художнім надбанням української еміграції, постає потреба системно осмислити національне мистецтво по обидва боки кордону як неділиму цілісність, з'ясувати внутрішній зв'язок та спадкоємність між двома дискретними станами української літератури. Непересічна роль у цьому процесі відводиться письменницькому епістолярію, важливого як для розуміння художніх творів та варіантів текстів, так і для вивчення літературного процесу загалом. Приватне листування - надзвичайно цінне автентичне першоджерело для осмислення творчої індивідуальності митця з усім спектром понять цієї структури : особистість, світогляд, індивідуальний стиль тощо. З таких позицій виходили у своїй едиційній практиці видатні українські вчені й письменники : П.Куліш, І. Франко, С. Єфремов, П. Тичина, М. Рильський та ін.

Сучасний процес національного відродження, викликаний змінами в суспільно-політичному житті українського народу, зумовив необхідність концептуального переосмислення історії вітчизняного письменства ХХ ст., зокрема так званого періоду тоталітаризму. Особливої актуальності набула нині потреба ґрунтового, кваліфікованого аналізу епістолярної спадщини митців, які творили за умов ідеологічного пресингу й цензури в добу сталінізму.

Гострота проблеми визначається тим, що джерельний корпус письменницького епістолярію, коло кореспондентів, характер листування, естетичне його значення,

біографічна та культурологічна, історична інформація, зосереджена в ньому, є самостійним предметом дослідження, що дає можливість з'ясувати місце і роль епістолярної спадщини українських адресантів першої половини XX ст., зокрема періоду 20 - 50-х років, у літературному процесі свого часу.

М Е Т А дисертаційної роботи полягає у визначенні специфіки епістолярного жанру та функцій приватного письменницького листування в українському літературному процесі 20 - 50-х рр. XX ст., обґрунтуванні спадкоємних зв'язків національної епістолографії з європейською епістолярною традицією, виявленні можливостей і перспектив комплексного дослідження письменницької кореспонденції в історико-літературному аспекті.

При цьому ставляться такі конкретні З А В Д А Н Н Я:

- встановити зафіксовані в листуванні форми й масштаби духовного опору яскравих творчих особистостей тоталітарній системі, режимові;
- розкрити роль епістолярної критики в літературному процесі 20 – 50-х років XX ст. за умов його цензурних регламентацій;
- дослідити особливості літературних дискусій і полеміки в листуванні і відкритій пресі;
- визначити специфіку парадоксального мислення в епістолярній публіцистиці українських письменників;
- розширити уявлення про формування та функції жанру відкритого листування як різновиду епістолярної публіцистики;
- виявити особливості творчого підходу вітчизняних літераторів означеного періоду до художнього осмислення дійсності в епістолярних творах.

Х Р О Н О Л О Г І Ч Н І Р А М К И дослідження охоплюють 20 – 50-ті рр. XX ст. (період сталінізму). Його нижня межа обумовлюється започаткованим у 20-х роках після революційних соціальних та економічних і духовних спустошень українським ренесансом, що став можливим не завдяки, а всупереч утвердженню "диктатури пролетаріату". Нетривке відродження українознавства, зокрема й національної літератури, було розгромлене у 30-ті роки. Другий етап (чи підперіод) пов'язаний з патріотичним і навіть національно-патріотичним піднесенням українського народу у боротьбі проти фашизму в 1941 – 1945 рр., що ідентифікувалось у художніх здобутках письменства. і, нарешті, розглядається повоєнний літературний процес кінця 40 – 50-х років, який виявився, по суті,

"безкраю смутним безчассям в українській всій радянській літературі".⁹ Проте значно стійкішим до вірусу кон'юктурності й уніфікації єдиного соцреалістичного письменства доби сталінізму було приватне листування митців (передусім завдяки автентичності епістолярного джерела та орієнтації на конкретного і добре знаного адресата).

ОБ'ЄКТОМ ДОСЛІДЖЕННЯ є опубліковане листування В.Винниченка, П.Тичини, М.Рильського, Остапа Вишні, М.Зерова, М.Хвильового, М.Куліша, О.Довженка, Ю. Яновського, І.Багряного з використанням оприлюднених і невідомих раніше листів інших українських письменників, що творили як в умовах підцензурної радянської дійсності, так і на еміграції впродовж 20–50-х років XX сторіччя.

Автор дисертаційної роботи не мав на меті дослідити якомога ширший реєстр епістолярних творів означеного часу, а добирав типовий і показовий матеріал, який дав можливість описати специфіку епістолярного жанру і визначити його функції в літературному процесі названого періоду.

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДИСЕРТАЦІЇ поєднують у собі історико-порівняльний, системний, типологічний та естетичний підходи й способи прочитання та наукового аналізу епістолярної спадщини українських письменників тоталітарної доби. Такий підхід передбачає осмислення різних граней багатоаспектного епістолярного доробку письменників, аналіз і синтез результатів конкретних спостережень за творчою еволюцією митців у період цензурних втручань і заборон. Теоретичну базу дисертації становлять наукові розробки Л.Вашків, В.Дудка, О.Екслера, Х.Коскенніємі, Ж.Ляхової, М.Назарука, В.Святовця, І.Сікутріса, В.Сметаніна, У.Тодда III, Ф.Ціманна та інших вітчизняних і зарубіжних епістолографів; праці з теорії літературної критики І.Франка, Лесі Українки, а також Ю.Борева, В.Брюховецького, Р.Гром'яка, І.Дзеверіна, В.Дончика, М.Жулинського, М.Ільницького, Ю.Коваліва, В.Мельника, В.Моренця, Л.Новиченка, В.Панченка, Г.Сивоконя, М.Сулими, П.Федченка, Г.Штоня, в яких обґрунтовується погляд на літературно-художню критику як специфічний тип мислення і вид естетичної діяльності. Автор пропонованого дослідження спирався також на відповідні праці В.Агєсвої, І.Дзюби, О.Ковальчука, М.Кодака, Г.Костюка, М.Коцюбинської, І.Кошелівця, М.Наєнка, Є.Нахліка, Д.Нитченка, А.Ткаченка, Т.Салиги, Ю.Шереха, на студії інших науковців з історії українського літературного процесу 20–30-х

⁹ Новиченко Л. Поетичний світ Максима Рильського. Кн.2: 1941 – 1964. – К., 1993. – С.84.

років, періоду війни та післявоєнного часу, теоретичні розробки яких допомогли увиразненню письменницького епістолярію доби сталінізму.

НАУКОВА НОВИЗНА РОБОТИ полягає у тому, що вперше в українському літературознавстві здійснюється цілісний історико-літературний аналіз епістолярної спадщини вітчизняних письменників періоду 20–50-х років XX ст. як специфічного явища; розкриваються її сутність і функції в тогочасному літературному процесі; обґрунтовується кардинально новий підхід до жанрової концепції епістоли: як до поліфонічного жанрового утворення (літературного та історіографічного вияву одночасно), що відкриває перспективні можливості дослідження письменницького епістолярію не так у плані фактографічному (цей аспект найповніше вивчений), як у психологічному й естетичному. Новим є також ракурс аналізу епістолярних творів крізь призму парадоксального мислення письменників, мовно-стильового діапазону, взаємопроникнення логічного і образного аспектів у приватних кореспонденціях.

ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ. Дослідження такого непересічного явища в українському письменстві, як листування митців у контексті літературного процесу тоталітарної доби, дасть поштовх до вивчення, публікації та коментування досі не зібраної епістолярної спадщини О.Олеся, М.Вороного, В.Винниченка, Є.Маланюка, Т.Осьмачки та багатьох інших авторів. Зроблені узагальнення сприятимуть подальшим науковим студіям з історії вітчизняного, зокрема письменницького листа, вивченню його жанрових особливостей та поетики. Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні праць з історії української літератури, літературної критики, теорії літератури, в лекційних курсах і спецкурсах для студентів-філологів.

АПРОБАЦІЯ РОБОТИ. Найважливіші положення дисертації відбиті в теоретичних, історико-літературних, культурософських публікаціях: монографіях, статтях, розділах колективних праць, посібників, енциклопедичних та словникових статтях, у доповідях на наукових конференціях, а також у курсі лекцій, прочитаних упродовж 1992–1998 рр. у Київському міжрегіональному інституті удосконалення вчителів ім. Б.Грінченка, Переяслав-Хмельницькому педагогічному інституті ім. Г.Сковороди. Окремі розділи дисертації і дослідження в цілому обговорювались на засіданнях відділу української літератури XX століття Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України.

Основні результати роботи опубліковано в 26 наукових працях; з них 24 – одноосібних. Загальний обсяг особистого внеску складає понад 40 друкованих аркушів.

ОБСЯГ І СТРУКТУРА РОБОТИ.

Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів та висновків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ.

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми, визначається стан її дослідницького опрацювання, формується мета й завдання роботи. Вступ містить також стислу характеристику епістолографії періоду 20-50-х років XX ст..

У першому розділі – "Теоретичні аспекти дослідження епістолярної спадщини письменників" – розглядаються головним чином основні теоретико-методологічні орієнтири цілісно-системного аналізу кореспонденції письменників як автентичного джерела вивчення їхньої творчої індивідуальності; на конкретному матеріалі приватного листування адресантів періоду "розстріляного відродження", воєнного часу та післявоєнного десятиліття висвітлюється проблема специфіки епістолярного жанру.

Підкреслюючи непересічне значення та важливість попередніх розробок теорії епістолярного жанру (праці А.Ермана, Ж.Масперо з історії листовних взаємин стародавніх єгиптян; роботи О.Вебера, І.Кнудтсона, Ф.Тюро-Данже, А.Унгнада щодо епістолярної спадщини вавілонців та асирійців; публікації І.Сікутріса, В.Сметаніна про специфіку візантійської кореспонденції; дослідження Л.Гроссмана, А.Єлістратової, Л.Ройзензона з історії епістолярних контактів XIX ст. і т.п.), не можна не відзначити, що до недавнього часу автори наукових студій при вивченні листування як історико-літературного джерела не брали до уваги деяких моментів. Так, скажімо, приватні кореспонденції не відокремлювалися з-поміж різноманітних видів і груп документальних джерел, а почасти під виглядом листів аналізувались і такі твори, які зовсім не належать до епістолярного жанру. Нерідко також навіть досвідчені фахівці не могли встановити дату написання кореспонденції у зв'язку з трудомісткістю процесу атрибуції листів, їхнього датування та нерозробленістю самої методики подібних досліджень. Однак недатоване листування, як відомо, втрачає свою доказову силу. Саме через це значний масив приватної кореспонденції, особливо листування античної епохи та Середньовіччя, залишалися поза увагою науковців.

Нині ж у галузі теорії епістолографії відбулися певні позитивні зрушення. Йдеться передусім про розробку оригінальної методики датування будь-якого листа на основі формульного аналізу та з урахуванням функціонування епістолярних формул у конкретних

хронологічних межах. Наявність усталених слів або словосполучень у листуванні – факт незаперечний. Дослідження архітекτονіки старогрецького епістолярію у XX ст. проводилось саме на основі виокремлення стандартних, трафаретних словосполучень. Досить згадати хоч би такі імена, як Г.Герхард, Ф.Делгер, О.Екслер, Х.Коскенніємі, О.Роллер, Ф.Ціманн. У свій час Т.Ланглуа ідентичні слова та фрази, що повторюються у листах, називав - *formulaire de letters*. О.Реллер іменував їх *das Formular der Briefe*, а Г.Герхард використовував для цього назву *die Formel* - услід за І.Баблем, котрий застосовував термін *formula*. Ф.Ціманн увів поняття - *formula sollemnis* (загальноприйнята формула), а Х.Стін запропонував словосполучення *le cliché epistolaire* (епістолярне кліше).

Проте лише у Х.Коскенніємі подибуємо обґрунтування різних форм епістолярних словосполучень. Зокрема, він вживає два терміни щодо означення усталених виразів у листуванні - "епістолярна формула" та "епістолярна фраза". І робить спробу протиставити одне поняття іншому. Втім, згадана спроба лишилась невдалою, оскільки, за словами самого Х.Коскенніємі, почасти формули можуть виступати як фрази, а окремі фрази ідентичні формулам. Як ті, так і інші, мають типове, стрижневе слово.¹⁰

Незаперечна роль у визначенні змісту поняття "епістолярна формула" належить В.Сметаніну, який віддає перевагу останньому терміну з огляду на його традиційність (ще задовго до Х.Коскенніємі послуговувалися Г.Баєрвальд, Л.Рокінгер, Ф.Ціманн та інші). На думку російського вченого, епістолярна формула має три різновиди: 1)фраза-кліше; 2)фраза зі стрижневим словом; 3) фраза без стрижневого слова. Фраза-кліше - незмінне стереотипне висловлювання або, точніше з лінгвістичного погляду, формула. Епістолярна формула другого різновиду - висловлювання у вільнішій формі.

Проте обов'язковим її компонентом є стрижневе слово як семантичний центр фразеограни. Нарешті, фраза без стрижневого слова – вільно побудоване словосполучення. Тотожний смисл, як невід'ємна ознака такої фрази, переходить з листа у лист. Кожен із різновидів може мати кілька типів. Типи тої самої епістолярної формули першого різновиду розрізняються перестановкою компонентів, відсутністю якогось компоненту, варіантами. Типи епістолярної формули як другого, так і третього різновиду, характеризуються специфікою мотивів.¹¹

¹⁰ Див.: Koskenniemi H. Studien zur Idee und Phraseologie des griechischen Briefes bis 400 n. Chr. - Helsinki, 1956. - S. 78, 82, 148, 153.

¹¹ Див.: Сметанин В.А. Византийское общество XIII-XV веков /по данным эпистографии/. - Свердловск, 1987. - С. 15.

Таким чином, визначення чітких критеріїв поняття "епістолярна формула" і розробка на основі формульного аналізу методики вивчення листів різних епох дозволяє нині епістолографам досить точно встановлювати час написання будь-якої кореспонденції. Це має неабияке практичне значення, адже в спеціалістів з'явилась можливість залучати для дослідження нашої історико-літературної минувшини фактично кожен епістолярну реліквію, незалежно від того, де, коли й на чому вона була зафіксована: у Стародавній Греції чи на Колимі в добу сталінщини, на бересті чи на пергаменті, на високоякісному папері чи на стіні камери смертників у концтаборі.

Підкреслимо, що з усього розмаїття приватної кореспонденції особливий інтерес для нашого дослідження становлять листи письменників. І не тільки через можливість досконаліше пізнати особистість їхніх авторів, сферу людських почувань і стосунків. Листування митців є також своєрідним автокоментарем до їхньої творчості. А в окремих випадках епістолярні твори літераторів становлять самостійний інтерес для реципієнтів як повновартісне мистецьке явище.

У реферованому розділі автор дисертації зупиняється на характеристиці таких домінант приватної письменницької кореспонденції :

Приватний лист (як, між іншим, і автобіографія, щоденник та ін.) викликає здебільшого інтерес мірою присутності в ньому особистості автора.

Очевидно, є сенс говорити про те, що в листі переважають розмовні інтонації, однак "стиль листа й розмовна мова разом з тим не те саме".¹² У листі відображаються такі властивості розмовної мови, як непередбаченість (спонтанність), невимушеність, безпосередність спілкування. Проте вищезазначені властивості розмовної мови в листі лише відбиваються через своєрідне авторське заломлення. Багато письменницьких листів пишеться без чернеток, без тривалого попереднього обдумування кожної фрази. І все ж процес написання письменником приватного листа вимагає корегування кожної думки. Навіть не знаючи формул епістолярного етикету, автор кореспонденції так або інакше замислюється над фразеограмою звертання до адресата, над відбором фактів для письмового повідомлення, а головне - над мовним оформленням.

Специфіка приватної кореспонденції простежується також і в способах авторської оповіді. Наприклад, у розмовній мові можливі нічим не пов'язані між собою (часом діаметрально протилежні) переходи від однієї теми до другої. В книжних стилях мови

перехід від думки до думки здійснюється, як правило, плавно, поступово. У листі ж зміна тем відбувається за допомогою спеціальних слів-"сигналів": "до речі", "щоб не забути", "а тепер про справи" і т. ін. та за допомогою постскриптів.

Однак спонтанність, невимушеність, безпосередність спілкування - ті "параметри", які для розмовної мови є визначальними, для листа виявляються важливими, але не вичерпними ознаками його стилістичного забарвлення. Для епістоли характерна контамінація різних елементів мови - книжних і розмовних.

Приватний лист письменника розрахований на конкретного і, головним чином, добре знаного адресата. Звичайно, художній твір теж розрахований на уявного "адресата" - читача, але, як правило, читача абстрактного, реципієнта анонімного й переважно колективного. Приватний лист, на відміну від художнього твору, несе в собі суб'єктивний образ конкретної особи, але через своєрідне авторське заломлення, крізь "призму авторської ментальності і рефлексій".¹²

Написання звичайного побутового листа - творчий акт. Ще більше підстав стверджувати це, коли маємо на увазі приватний лист письменника, для якого робота над словом - щоденна праця. У побутових кореспонденціях людей, наділених письменницьким обдаруванням, нерідко зустрічаємо справжні художні відкриття, створені за всіма законами літературної майстерності (скажімо, листування М.Коцюбинського, В.Стефаника, М.Вороного, М.Куліша, О.Довженка, О.Ольжича та ін.). Переваги епістолярної творчості неабиякі: не треба друку, немає цензури, скорочений до мінімуму шлях до читача.

Автор дисертації розглядає також питання про дефініції таких понять, як "лист", "епістолярний стиль", "епістолярний жанр", "епістолярна форма", "епістолографія" і т. д., оскільки ще й досі немає однастайності у поглядах стосовно їхньої суті. Нерозробленість теорії епістолярію (а, значить, і понятійного та термінологічного апарату, з якого, власне, розпочинається вивчення будь-якої наукової дисципліни) створює значні труднощі, особливо в шкільному навчанні, сама специфіка якого зобов'язує до чіткості формулювання тих чи інших положень, тим паче дефініцій.

В.Сметанін, ґрунтовно проаналізувавши основні погляди науковців щодо ключового в епістолографії поняття "лист", робить висновок про те, що жодна з відомих

¹² Елина Е.Г. Эпистолярные формы в творчестве М.Е.Салтыкова – Щедрин. - Саратов, 1981.- С.14.

¹³ Крат А. "Як перший полиск світанку ..." / Епістолярна спадщина М.Г.Куліша: спроба культурологічної розвідки // Кур'єр Кривбасу.- 1996.- №53-54.- С.60.

нині дефеніцій епістоли не називає її головної ознаки – специфіки архітекτονіки, структури, побудови. Тільки остання, підкреслює вчений, дозволяє надійно відокремити власне лист від інших різновидів документальних джерел або актових матеріалів. За В.Сметаниним, "лист - це письмове повідомлення автора адресату, побудоване на основі типологічної архітекτονіки певного часу".¹⁴

Проте названа дефініція теж не відбиває адекватно суті епістолярного твору, оскільки зовсім не бере до уваги, окрім "типологічної архітекτονіки" певного часу, - "основної ознаки епістоли", інших, не менш важливих її ознак: суб'єктивного авторського бачення об'єктивної реальності, специфічних характеристик листа, які дозволяють його вважати результатом саме творчого процесу, а не суто механічним "повідомленням". До того ж "основна ознака епістоли" - поняття відносне, адже та чи інша якісна характеристика предмета, явища і т.п., головним чином, стає "основною" лише в силу суб'єктивності авторських підходів. Скажімо, з погляду історика В.Сметаніна такою у листі може бути його "специфіка архітекτονіки", бо це дає змогу досить точно встановлювати час написання твору (за його відсутності в оригіналі) і, таким чином, вводити лист у науковий обіг нарівні з іншими історичними документами. "Епістолографія, - пише В.Сметанін, - як спеціальна історична дисципліна вивчає листи не як особливий жанр літератури, а як своєрідне історичне джерело".¹⁵

З ним не погоджується Д.Буланин, який відстоює думку про те, що термін і комплекс охоплених ним пам'яток повинен передбачати літературознавчий аспект та піддаватись філологічному аналізу, осмислюватись не лише у загальному культурному аспекті, а - і як художня література.¹⁶

Такого ж погляду дотримується і вітчизняний медієвіст М.Назарук, який одним із перших в українському літературознавстві звернувся до вивчення старої епістолярної прози. "Основною ознакою" листа він вважає передусім наявність у творі почуття. Коли воно в листі є, гадає дослідник, тоді бачимо добре (свідомо чи не свідомо) скомпоновану художню річ, що викликає у читача естетичну рецепцію. У таких листах переважають

¹⁴ Сметанин В.А. Византийское общество XIII – XV веков (по данным эпистолографии).- Свердловск, 1987.- С.12

¹⁵ Сметанин В.А. Эпистолография.- Свердловск. - 1970.- С.6

¹⁶ Див.: Буланин Д.М. Переводы и послания Максима Грека.- Л., 1984.- С.96-97.

теплість та щирість стосунків між кореспондентами.¹⁷ Отже, у цьому випадку наявність у листі щирого почуття саме тому стає його домінуючою ознакою, що дозволяє захисникові концепції епістоли як літературного жанру за такого підходу не зараховувати до епістолярної прози чималу кількість послань - трактатів та інших текстів із невиразно окресленими художніми параметрами. Щоправда, у самій дефініції листа згадана головна його ознака не прозвучала. Втім, подибуємо тут уже "результат" відбору документальних пам'яток на основі зазначеної вище "основної ознаки" : "Лист - жанр епістолярної прози середнього стилю у формі прямого контакту кореспондентських пар".¹⁸

Отже, погляди В.Сметаніна та М.Назарука щодо жанрової природи листа і його головної ознаки мають майже діаметрально протилежний характер. Перший із названих науковців схильний розглядати епістолу виключно як історичне джерело інформації, другий - зараховує її до художньої літератури (хоча й не беззастережно : мовляв, лише такі епістолярні пам'ятки можна вважати літературними, яким притаманне щире почуття і т.д.).

Однак, В.Сметанін, обстоюючи концепцію листа як історичного джерела, зовсім не бере до уваги естетичну значимість епістолярної спадщини. Водночас приватне листування митців - це значно більше, ніж звичайні побутові діалоги "на відстані". Письменник, поет творить за законами краси (згадаймо у М.Вороного: "А як поет - без перепони я стежу творчості закони ..."). Відтак і в листуванні митець найперше залишається митцем. Чи не тому окремі епістоли М.Коцюбинського, Лесі Українки, В.Стефаника, М.Куліша, В.Підмогильного, О.Довженка, Б.Лепкого та багатьох інших українських митців прочитуються як художні твори.

Дискусійна й позиція М.Назарука, який розглядає листи тільки як факт літератури. Проте ще задовго до нього аналогічні судження висловлював І.Сікутріс, вважаючи кореспонденції епістолярним жанром художньої словесності.¹⁹ Між тим Б.Томашевський слушно зазначав, що "лист може бути літературним твором, але може ним і не бути".²⁰ Епістолярний жанр літератури до того ж не охоплює всієї сукупності листів, а включає лише художній лист.

¹⁷ Див.: Назарук М.Й. Українська епістолярна проза кінця XVI-початку XVII ст.: Дисертація ... канд. філол. наук.-К., 1994.- С.5.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Див.: Sykutris I. Epistolographie//Pauly A., Wissowa C. Realencyclopädie der classischen Alter umswissenschaft, 1931. - S.186.

²⁰ Див. :Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика.- М.; Л., 1931.- С.4

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що жодна з дефініцій листа не відповідає сучасним уявленням про специфіку епістолярної комунікації. І справа тут не в тому, що різними дослідниками в залежності від їхньої професійної орієнтації чи особистих уподобань, виокремлюються якісь "не ті" головні ознаки кореспонденції як такої. Зрештою, суть полягає в іншому. Попри певні позитивні зрушення в галузі епістолографії, мусимо визнати, що протягом останніх десятиріч наукові концепції стосовно дослідження епістолярію лишались одноманітними і незмінними. У кращому випадку листи розглядалися почасти й розглядаються нині лише крізь призму якоїсь однієї наукової дисципліни: лінгвістики, історії або літературознавства і т.д. Між тим спеціалісти різних галузей давно вже помітили поліфонізм епістоли.

У дисертації пропонується кардинально новий підхід до розгляду цього поліжанрового феномену. Лист письменника - це твір літературного та історіографічного жанру, позначений яскраво вираженою психологічною інтроспекцією та особистісним ставленням автора до дійсності й конкретного адресата, написаний з урахуванням специфіки кореспонденції певної історичної доби.

Аргументом на користь запропонованої концепції може бути, зокрема, та обставина, що переважна більшість представників українського письменства ніколи не зводила свою життєву місію тільки до писання художніх творів. Реальна дійсність часто примушувала розбудовувачів нашої літератури підставляти плечі під тягарі інших справ – громадсько-політичних, освітніх, видавничих і т.д. Заради цього доводилося, кажучи словами І.Франка, згаданими Лесею Українкою в одному з листів до нього, “скручувати голови”²¹ задумам своїх художніх творів.

Зокрема, І.Франкові судилося стати не тільки видатним українським письменником кінця ХІХ – початку ХХ ст., а й найпомітнішим вітчизняним громадсько – політичним діячем означеної доби. Ще більше підстав маємо для цього твердження, коли згадаємо життєвий шлях Т.Шевченка, котрий, за І.Франком, не лише “став велетнем у царстві людської культури”, а й “для всієї Росії зробив більше, ніж десять переможних армій”²².

Щодо ХХ ст., можна назвати хоча б В.Винниченка - главу українського уряду в часи УНР або В.Стуса - правозахисника українського народу в умовах тоталітарного "застою". І той факт, що протягом багатьох десятиліть велика кількість епістолярних пам'яток українського письменства не була введена в науковий обіг, найперше пояснюється

²¹ Українка Леся. Зібр.творів : У12 т. – К.,1979.- Т.12.- С.14.

непересічною роллю митців у суспільному житті свого народу. В одних випадках заборона оприлюднювати ці джерела була спричинена "крамольними" прізвищами кореспондентів, в інших - прізвищами адресатів, ще в інших - прізвищами, що згадувалися у текстах листів і т.д. Внаслідок цього було втрачено величезну інформацію, взяту "з перших уст", про ті чи інші явища, події, особи і т.п. Це призвело до того, що сьогодні треба надолужувати втрачене, а також переглядати оцінки багатьох фактів.

Відтак питання - чому саме розглядати епістолярій як жанр історіографії - здається нам очевидним: "Вона - історія - не існує "десь там" як якась Ding as Sich (річ у собі), а, навпаки, проявляється - або затьмарюється - залежно від того, як ми зуміємо організувати, перетравити, осмислити масу фактів і текстів, які до того є тільки сирівцем, а не історією. І, власне, тому, що історія,[...] ці історіографічні формулювання і концепції вимагають постійної ревізії."²³

Водночас приватний лист - це також і література, творчість, "коли будь-яка грамотна людина, хай навіть на короткий час стає письменником"²⁴ (якраз тому в дефініції листа дисертант підкреслює, що це - твір). Звісно, це не завжди література у власному розумінні - художня творчість, а "вторинний щодо художності матеріал, але такий, який має значний заряд художності, і що найголовніше – він несе в собі життя особистості".²⁵

У свою чергу особистість автора, завдяки імпровізаційності листа, знаходить багатогранний вияв у його естетичних структурах: композиції, системі тропіки, пейзажних замальовках тощо.

Отже, лист необхідно розглядати і як факт літератури. В такому разі епістолярій митця постає у контексті двох шарів, що взаємопроникаються: реальної дійсності у суб'єктивному сприйнятті автора і створюваного на її основі художнього світу митця, його естетичної цінності.

Лист письменника, таким чином, - це твір літературного та історіографічного жанру одночасно.

²² Франко І. Збір. творів: У 50 т. - Т.39. - С.255.

²³ Грабович Г. Функції жанру і стилю у становленні нової української літератури // Записки наукового товариства імені Т.Шевченка.- Львів, 1990.-Т.ССХХІ.- С.13-14.

²⁴ Елина Е.Г. Эпистолярные формы в творчестве М.Е.Салтыкова-Щедрина : Автореф.дис. ... канд. филол. наук.- Л.,1981.- С.19-20.

²⁵ Ляхова Ж. Теоретичні питання дослідження епістолярію українського письменства // III Міжнародний конгрес українців.- Харків,1996.- Том : Літературознавство.- С.86.

Другий розділ дослідження – “Європейська епістолярна традиція та українська епістолографія”. У контексті дисертаційної теми було важливо простежити генезис вітчизняної епістолографії у спадкоємних зв'язках з європейською епістолярною традицією, оскільки етапи становлення письменницького листування в Україні, його еволюція та функції, зокрема в літературному процесі ХХ ст., досі не з'ясовані. “У загальній формі можемо собі уявити, що кожний лист виникає із співгри двох особистостей, автора і адресата, - констатує Ю.Шерех. – У загальній формі знаємо, що стиль листів якось мусить бути зв'язаний з літературними стилями доби. Але як конкретно це відбувається, зовсім не вивчено”.²⁶

Історичні умови розвитку листування в Україні визначили його неперервний зв'язок з високою епістолярною культурою Стародавньої Греції та Риму. Через перекладну літературу візантійського та болгарського походження давньоруські книжники мали відомості про античну міфологію, філософію та письменство, фактом якого була й епістолографія.

Величезний масив приватної кореспонденції лишила у спадок нащадкам візантійська епоха. Високо цінували також мистецтво листування гуманісти доби Ренесансу. Публікації листів видатних європейських гуманістів (Еразма Роттердамського, Н.Маккіавелі та ін.) ставали значною подією в культурному житті Західної Європи.

Першим відомим нам зі світової епістолографії листом у майбутнє став лист “Нащадкам” Ф.Петрарки. Після нього у пізніші часи поети будуть досить часто звертатись до нащадків (“І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє” Т.Шевченка, “Лист у ХХХ вік” Р.Рождественского тощо). Проте ні до Петрарки, ні після нього, аж до українського “розстріляного відродження” в ХХ ст., ніхто й ніколи не звертався до читача-нащадка в жанрі приватного листа.

Вітчизняна епістолярна спадщина цього періоду (Ю.Дрогобич, П.Русин із Кросна, С.Оріховський), яка творилася латинською мовою, теж не позбавлена інтересу для сучасного дослідника. В ній поєдналися як впливи “етикетних формул” візантійської традиції, так і новітні прагнення до розкріпачення думки, до художньої обробки, що стало критерієм довершеності листа.

Кінець XVI-поч. XVIII ст. у давній українській епістолографії позначений піднесенням полемічного й гумористично-сатиричного жанрів. Досить згадати хоча б

²⁶ Шерех Ю. Третя сторожа.- К.: Дніпро, 1993.- С.48

"Листування запорожців з турецьким султаном", що з'явилося як пародія на дипломатичний епістолярний етикет XV-XVI ст., зокрема на листи турецьких султанів і кримських ханів. Послання стало першим твором вітчизняного письменства, який був оприлюднений на Заході 1683р. в перекладі німецькою мовою.

Епістолярні смаки освічених верств населення в Україні у подальші епохи визначались переважно тогочасною епістолярною традицією, що перебувала під значним впливом офіційно-ділового мовлення.

Визначним етапом у розвитку українського епістолярію стало листування Т.Шевченка рідною мовою. Якщо у кореспонденціях попередників Кобзаря (І.Котляревський, Є.Гребінка, Г.Квітка-Основ'яненко) переважно імітувалась комічна манера розповіді, в доборі словесних засобів домінували тенденції побутовізму, етнографізму, не всі компоненти живої народної мови використовувались гармонійно і повно, то в листуванні Шевченка знайшли відображення всі аспекти багатогранних суспільних взаємин, індивідуального спілкування рідною мовою в колі освічених людей.

З другої половини XIX ст. жива українська мова досить активно проникає у приватні кореспонденції освічених верств населення, "неминуче олітературнюючись" (К.Ленець, М.Пилинський). Цей факт, зокрема, засвідчують опубліковані нині листи земляків до Т.Шевченка, листування П.Куліша, Марка Вовчка та інших авторів.

Образи суворих охоронців чистоти української мови постають перед нами з листів Лесі Українки, І.Нечуя-Левицького, М.Коцюбинського, В.Стефаника та багатьох інших авторів. Приміром, Леся Українка не раз наголошувала на тому, що не можна, посилаючись на молодість нашої літератури, підходити до її оцінки з позицій поблажливості і недбальства, з боку літераторів. Поетеса вважала повинністю кожного, "хто пише вірші не для забавочки тільки, добирати кращої форми" (з листа до О.Маковея від 28 травня 1893р.).

В умовах заборон українського друку в Україні, відсутності щоденної і спеціальної української преси функціональна роль письменницького епістолярію особливо зростає. Кореспонденції літераторів кінця XIX-поч. XX ст. містять важливі судження про поточний літературний процес, конкретні тогочасні видання, доповнюють наші уявлення про підцензурне літературне життя. Приватні письменницькі кореспонденції нарівні з журнальними публікаціями допомагали колегам у літературі, активно впливали на розвиток творчого процесу. Яскравим свідченням цьому може бути хоча б лист І.Франка до А.Крушельницького від 6 червня 1904р. Кореспонденція написана з приводу п'єси

драматурга "Де серце мовчить ...". Виділивши два "капітальні" недоліки, - відсутність події і те, що п'єса нудна, І.Франко підсумовує : "читав, мов каміння під гору тягав".²⁷ Цей лаконічний лист-відгук, який Франко закінчив відмовою надрукувати твір А.Крушельницького у "Літературно-науковому віснику", дав цілком вмотивований результат. 8 червня 1906 р., згадуючи критичний відгук Франка на цю драму, її автор констатував: "Свого часу Ви написали мені, щоправда дуже загально, але так влучно оцінку комедії із міщанського життя, що я, хоч пробував іще з нею щастя, після деяких основних змін, остаточно згодився сам з Вашим поглядом і, видаючи останній її акт (пізніше написаний), "Зяті", решту знищив".²⁸ Це один із численних доказів результативності епістолярних контактів у живому літературному процесі.

Третій розділ дисертації "Специфіка епістолярної творчості українських письменників у тоталітарних умовах 20-50-х рр. XX ст." складається з чотирьох підрозділів: "Епістолярна критика", "Епістолярна публіцистика", "Відкриті листи письменників" та "Художні листи". Автор дослідження розкриває роль кожного з цих жанрових різновидів письменницького листування в літературному процесі за умов його цензурних обмежень, відсутності демократичної періодики.

У підрозділі, що має назву "Епістолярна критика", аналізується приватна кореспонденція письменників як особлива форма вислову літературно-критичних оцінок за певних соціокультурних обставин.

Останнім часом у вітчизняному літературознавстві дедалі частіше заходить мова про феномен письменницької критики, її специфіку, риси і жанри (Див.праці: В.Брюховецького, М.Острика, Ю.Г.Сивоконя та ін.). Науковці умовно поділяють критико-дослідницьку продукцію в літературному процесі конкретного історичного періоду на "фахову і письменницьку (два крила одного організму)".²⁹ Однак досі ще залишається дискусійним питання про термінологічне наповнення самого поняття "письменницька критика". У роботі обґрунтовується погляд щодо включення в це поняття не лише виступів, безпосередньо присвячених поточному літературному процесу, а й матеріалів мемуарного (найперше щоденників та листування митців), історико-літературного й навіть

²⁷ Франко І. Зібр.творів : У 50т.- Т.50.- С.245.

²⁸ Там само.

²⁹ Вознюк Г.Л. Майстерність письменницької критики // Рад. літературознавство.- 1983.- №7.- С.53.

теоретичного плану, оскільки і в них письменники ставлять перед собою завдання актуально-критичні, що стосуються сучасного літературного процесу.

Стосовно епістолярної критики у вітчизняній науці про літературу усталилася думка, що це "аналіз і оцінка творів літератури з погляду сучасності, уміщені в листах".³⁰ Розглядаючи кореспонденції письменників під цим кутом зору, дослідники диференціюють листи як жанр літературної критики і приватні листи з уміщеною в них літературною критикою. До першої групи відносять, зокрема, "Писульку" П.Гулака-Артемівського до редактора "Украинского вестника", "Супліку до пана іздателя" та лист до редактора "Русского вестника" Г.Квітки-Основ'яненка, "Відкритий лист до Вш. п. В.Блавацького" І.Багряного та ін. Другу групу репрезентують письменницькі листи, в котрих зафіксована творча історія відомих і малопомітних творів літератури; містяться оцінки творів художньої словесності, відбиті стосунки письменників між собою, з редакторами, видавцями та ін.

У творчій практиці М.Вороного, О.Олеся, В.Винниченка, М.Зерова, М.Куліша, М.Хвильового, П.Тичини, М.Рильського, Т.Осьмачки, Є.Маланюка, І.Багряного та багатьох інших письменників, що вели жваве листування у 20-50-х рр. як в Україні, так і поза її межами серед представників української еміграції, наявні зразки епістолярної критики обох названих груп. Причому приватних письменницьких кореспонденцій з уміщеними в них критичними судженнями щодо поточного літературного процесу в десятки разів більше, ніж літературно-критичних студій, написаних у формі листів.

Важливість епістолярію невинно зростає, коли врахувати, що листування у тоталітарний період якоюсь мірою надолужувало контрольовану "компетентними органами" свободу (насправді несвободу) слова. І хоча з огляду на перлюстрацію кореспонденції зводилися до ділового мінімуму, та ще й часто-густо недоговорюваного, письменницьке листування навіть у цій ситуації набуло першорядного значення, сприяло природному функціонуванню літературної критики.

У реферованому підрозділі роботи на основі новознайдених дисертантом архівних матеріалів (лист М.Вороного до М.Ушакова від початку 30-х років ХХ ст., листи М.Рильського до М.Ушакова та інших адресатів) і оприлюдненого листування В.Винниченка, М.Хвильового, П.Тичини, Ю.Яновського, І.Багряного та деяких інших письменників аналізується епістолярна критика творів їхніх сучасників, з'ясовуються її види, форми вияву і функції. Зокрема, дисертант виділяє такі групи письменницьких

кореспонденцій: листи, в яких адресанти безпосередньо висловлюють своє розуміння твору чи ставлення до його автора; листи-автокоментарі; кореспонденції, у яких зосереджена критика перекладів та розробка нагальних проблем теорії і практики художнього перекладу; епістолярні твори з уміщеною в них наставницькою критикою.

У підсумках до першого підрозділу, зокрема, зазначається: концентруючи критичні зауваження і конкретні поради, що обґрунтовані історичними положеннями та історико-літературним контекстом, письменницьке листування у період 20-50-х років ХХст. унаочнює глибоку турботу кращих майстрів української літератури про якість художньої продукції, зростання талановитого поповнення. Це – зразок вимогливої, принципової і мистецьки вартісної літературно-критичної творчості.

Другий підрозділ роботи – “Епістолярна публіцистика”. Означивши публіцистику як своєрідну літературну діяльність, автор дисертації тим самим виокремлює предмет дослідження – епістолярну публіцистику як продукт одного з різновидів цієї діяльності, що зафіксована в епістолярній формі.

У наукових публікаціях, присвячених висвітленню важливих сторін і граней діяльності періодичної преси, телебачення та радіомовлення в незалежній Україні, нестандартне мислення розглядається як передумова й водночас як складова журналістської майстерності, власне, й письменницької майстерності також.³¹

У зв’язку з цим дисертант звертається до парадоксального мислення в українській епістолярній публіцистиці періоду 20-50-х років ХХ ст., оскільки якраз парадоксальне мислення часто виступало антиподом до тих канонів, які панували у вітчизняній публіцистиці впродовж минулих десятиліть.

Автор дисертаційної роботи висвітлює низку прикладів парадоксального мислення в приватних кореспонденціях В.Винниченка, М.Хвильового, Ю.Яновського, О.Довженка та І.Багряного, епістолярний досвід яких справив значний вплив на становлення та розвиток жанру епістолярної публіцистики, прислужився вимогам часу, вихованню національних почуттів, проясненню історичних і політичних ситуацій.

³⁰ Літературознавчий словник-довідник /Р.Т.Гром'як, Ю.І.Ковалів та ін. - К.:Академія, 1997. - С.243.

³¹ Див.: Потятиник Б.В. Парадоксальне мислення в сучасній публіцистиці // Журналістика: Преса. Телебачення. Радіо : Міжвід.наук.зб.- Вип.24.- К.,1992.- С.141-150; Мороз Л.С. “Сто рівноцінних правд”: Парадокси драматургії В.Винниченка.- К.,1995.-207с.

Значна увага, зокрема, приділена розкриттю епістолярної публіцистики М.Хвильового, оскільки саме він став на середину 20-х років визначним лідером цілого літературного покоління, власне, започаткував знамениту літературну дискусію 1925-28 рр. і "був незмінним детонатором гострої критичної полеміки про шляхи розвитку поживтневої української літератури".³² Інтерес до приватного листування М.Хвильового спричинений ще й тим, що в цих "документах доби" яскраво ідентифікується не лише епістолярна публіцистика, а також і її розгалуження, жанрові різновиди. Розвиток жанру відбувається у двох напрямках: першому, з уже усталеною літературознавчою назвою "епістолярних циклів" ("Листи до літературної молоді", об'єднані у цикл "Камо грядеши", цикл памфлетів "Думки проти течії", "Апологети писаризму" та ін.), і другому, вираженому у формі відкритих листів ("Одвертий лист до Володимира Коряка" тощо). Епістолярні цикли й відкриті листи у своїх зовнішніх проявах розрізняються ступенем узагальнення адресата. Вони стоять ніби на різних полюсах шкали одиничного чи загального : у першому випадку, якщо умовно застосувати ці абстрактні терміни, переважає загальне, у другому - одиничне домінує над загальним.

Аналіз окремих зразків епістолярної публіцистики М.Хвильового переконує в тому, що існує тісний взаємозв'язок між типом особистості і жанровими уподобаннями публіциста. Стиль Хвильового-памфлетиста - своєрідний, неповторний. Автор "Листів до літературної молоді" та відкритих послань і тут залишається самотнім художником. Його публіцистична проза доводить, що використання однієї з найінтимніших форм людського спілкування, форм кореспонденції однієї людини до другої чи навіть до масового читача, може слугувати виявленню тем і проблем широкого соціального значення. Самотність художніх засобів, що властива М.Хвильовому як художнику слова, збагачує і його епістолярну публіцистику. Для неї характерна романтичність стилю з живописністю образу й соковитістю слова, яскравістю деталей і розмаїтістю метафор. Звертає на себе увагу також і відкрите підкреслення авторської присутності. А понад усім цим переважає пристрасть до парадоксального мислення, що проявляється і в одвертій констатації даного факту ("Коли говорити парадоксально, то толстовський оптимізм все-таки виходив з песимізму, "жидкобородого богоискателя"). І в афористичності висловлених гасел ("Європа чи Просвітаї"; "Треба бити в саму суть"; "Україна чи Малоросіяї" та ін.), і в

³² Історія української літератури. XX століття. (За ред. В.Дончика.) Кн.перша.- К.: Либідь, 1993.- С.533.

оксюморонних виразах ("Азіатський ренесанс - це епоха європейського відродження ..."; "Для всіх ясно, що ми десь помиляємось, а саме де - чорт його знає" тощо).

Подеколи його парадокси формулюються у вигляді афоризму, близького до народного прислів'я ("Воістину перехитрив себе"/, каламбуру /"До чорта ордени и ордери! Хай буде "корінфська" колона!"), іноді вживаються як складник мови літературних персонажів ("Дискусію ведуть люди, а "людина є людина", як говорить персонаж із "Санаторійної зони" ...(або реальних осіб)"Тов. Пилипенко пише: "Так по-хорошому, по-папашинському: учись, дитинко, плавати, може, й не потонеш"), окреслюючи їхні індивідуальні особливості. Крім того, листування письменника позначене блискучою ерудицією, вкрапленням у тексти його памфлетів афоризмів латиною, французькою, німецькою мовами. Всі ці та багато інших рис індивідуального стилю М.Хвильового-памфлетиста засвідчують, що епістолярій для письменника був творчою лабораторією, в якій опробовувались нові зображувально-виражальні засоби.

Аналіз епістолярної публіцистики інших авторів, що жили й працювали в умовах творчої несвободи періоду тоталітаризму в нашій країні, показує, наскільки вагомий художній доробок у формі приватних кореспонденцій залишили нащадкам у спадок кращі майстри українського письменства першої половини ХХ ст. Їхні відкриті (одверті) листи й листи без адреси, епістолярні цикли й окремі послання-памфлети, звернення, заклики і т.п. були глибоко заякореними в політичній проблематиці ХХ ст. і найперше в національній - українській. Саме з неї вони черпали своє натхнення, і тематику, і образи. Всім своїм духом, усім спрямуванням, усіма ідеями, почуттями, характерами вони оживляли літературний процес 20-50-х років ХХ ст. як на еміграції, так і в Україні, і дали чималу низку мистецьких фактів, які не зможе обійти поза увагою жоден об'єктивний історик української літератури новітньої доби.

Будучи жанром глибоко пристрасним, емоційним і суб'єктивним, епістолярна публіцистика зосереджує в своїх текстах передовсім оцінку інформації, пояснення і спонукання на відміну від суто інформаційних жанрів, котрі побудовані здебільшого на констатації фактів.

Як і інші жанри публіцистики, епістолярна також переживає свої періоди піднесення і спаду, на чергування яких впливають, з одного боку, запити соціально-історичної дійсності, а з другого,- внутрішня еволюція жанру. Проте залишається очевидним той факт, що і в 20-50-х роках ХХ ст., у час телеграм, телефонних розмов і оперативних воєнних повідомлень, де лаконічність була звичайністю й необхідністю, епістолярна публіцистика

користувалась значною популярністю і широко використовувалася в поточній практиці не лише демократичної преси, а й журналістики тоталітарної.

У третьому підрозділі дисертації розглядається один із найпоширеніших різновидів епістолярної публіцистики - відкритий лист письменника. Він має свою історію і глибокі традиції як в українській, так і в європейській публіцистиці та епістолографії.

Кращі зразки цього жанру нині добре відомі шанувальникам мистецтва слова. Досить згадати такі хрестоматійні твори, як відкриті листи М.Максимовича до Г.Квітки-Основ'яненка, відкритий лист "Французьким письменникам XIX століття" Бальзака, "Зазивний лист до української інтелігенції" П.Куліша, "Листи з України Наддніпрянської" Б.Грінченка і "Листи на Україну Наддніпрянську" М.Драгоманова, "Не можу мовчати !" Л.Толстого.

Водночас, хоча це й парадоксально,- означений різновид листа належить до найменш розроблених у літературознавстві, у теорії публіцистики та в епістолографії. Причому гострий дефіцит наукових праць відчувається не лише в ділянці теорії жанру, а й у царині історико-літературній, не кажучи вже про обмаль, а то й взагалі повну відсутність досліджень про епістолярну публіцистику XX ст., і зокрема сучасний її стан.

Коли ж і за яких умов у письменника з'являється необхідність звернутися до жанру відкритого листа? Причин тут може бути багато (безліч), і в залежності від кожного конкретного випадку вони всі різні. Проте, якщо говорити про причини істотні, то проведений дисертантом аналіз показав, що їх в основному три.

1. Найперша. У живому літературному процесі нерідко трапляються ситуації, коли письменник під враженням особистих контактів з політиками, видавцями, редакторами часописів, зрештою, внаслідок зустрічей з широкими колами читачів, відчуває гостру потребу перенести розмову на сторінки громадського друкованого органу. Але за умови, якщо питання, порушені в публічному зверненні митця до конкретного адресата, матимуть не приватний характер, а важливе значення для громадськості. До того ж подібні виступи в пресі з'являються, як правило, тільки після попередніх контактів з адресатом, що не дали бажаного наслідку.

Прикладами таких відкритих листів можуть бути послання В.Винниченка до М.Горького ("Одвертий лист В.Винниченка до М.Горького", "Була, є й буде"), "Відкритий лист Мих.Грушевського, закордонного делегата УПСР Голові Ради Народних Комісарів української Соціалістичної Радянської Республіки Х.Г.Раковському" від 15 листопада 1921р. та інші твори, що досить розлого коментуються дисертантом.

2. Прагнення написати відкритого листа може з'явитись у відповідь на відкритий лист. І це, зрештою, зрозуміло, адже найкращим чином на аргументоване послання можна відповісти тільки таким же докладним посланням, тобто адекватно. Так було, наприклад, з М.Хвильовим, автором "Одвертого листа до Володимира Коряка." Власне, лист з цього й починається: "Шановний товаришу, - допіру повернувся з цікавої подо-рожі й поспішаю, хоч і з великим запізненням, відповісти Вам. Свого листа я хотів би почати такими ж сміливими імпресіоністичними мазками, якими Ви свого почали ...".³³

Як відповідь на статтю пролетарського критика Б.Муравіча "Війна націоналізмові. Шовіністична проповідь у журналі "Життя й революція". "Осадники на сході України", або, що письменник Антоненко-Давидович бачив на Донбасі" ("Комсомолец України" від 15 серпня 1929 р.) з'явився і відкритий лист Б. Антоненка-Давидовича під назвою "Лист до редакції. Відповідь на статтю "Війна націоналізмові" ("Комсомолец України" від 10 вересня 1929 р.).

3. Нарешті, при вивченні реальних фактів життя у письменника може виникнути переконання в тому, що в певній ситуації необхідно лише публічно звернутись до конкретного адресата (чи навіть колективу) й зосередити увагу на висвітленні позиції або діянь цієї особи (групи, колективу), на наслідках учинків, що вже мали місце чи стануть можливими, на потребі тих чи інших акцій і т.п. Ідентична ситуація виникає, як правило, за умови, коли попередні контакти з адресатом не дали бажаних наслідків, коли автор відкритого листа знає, що жодні аргументи та переконання на адресата не подіють. У таких випадках письменникові доводиться розраховувати здебільшого тільки на підтримку громадськості.

Прикладом подібного твору може бути "Відкритий лист до дирекції "Голосу Америки" з приводу авдицій українською мовою", написаний Іваном Багряним і опублікований письменником у газеті "Українські вісті" (Новий Ульм, Німеччина) 30 березня 1950 р.

Дослідження відкритого листування українських письменників наводить на думку про унікальність цього публіцистичного явища, про новаторський характер жанру, пошуковий сенс якого в кризовій політичній та літературній ситуації 20-50-х років ХХст. завжди був на вістрі часу, а іноді й випереджав його. І саме завдяки своїй національній, справді українській спрямованості. В умовах тоталітаризму епістолярні твори

³³ ВАПЛІТЕ. - 1927. - №5. - С.49.

М.Грушевського, В.Винниченка, М.Хвильового, М.Рильського, Б.Антоненка-Давидовича та багатьох інших митців, оприлюднені як у вітчизняних часописах, так і в закордонних виданнях, сприяли подоланню шовіністичних імперських кордонів на терені вивільнення України від московської та будь-якої іншої чужоземної залежності, закликали до осмислення власної долі, вчили "чути себе українцями".

Відкриті листи письменників, що часто попри цензурні заборони торували шлях до читача (наприклад, "Одвертий лист В.Винниченка до Горького" чи відкриті кореспонденції І.Багряного, сам факт обізнаності з якими міг призвести до важких наслідків), якраз і підтримували прояви національної свідомості, спроби будувати українську культуру на ґрунті світового мистецького досвіду, перші паростки політичного плюралізму та демократії, висловлюючись сучасною мовою.

У четвертому підрозділі порушується питання про художні листи письменників, що стали формою вияву не тільки комунікативної, а й естетичної потреби адресантів.

У своїй сукупності письменницький епістолярій 20-50-х років ХХ ст. становить собою різноманітні жанрові форми листа зі своєю стилістикою, яка змінюється в залежності від автора та його адресатів. А між двома крайніми полюсами епістолярних різновидів (листом художнім і листом побутовим) – багато перехідних шаблів, і кожен з них цікавий по-своєму.

У дисертації розглядаються, зокрема, віршовані кореспонденції. Причому цей жанровий різновид характерний як для авторів, що самореалізувались у поетичній галузі письменства (О.Олесь, П.Тичина, М.Рильський, М.Драй-Хмара, Є.Маланюк, О.Ольжич та ін.), так і для прозаїків (Ю.Яновський, Остап Вишня, М.Стельмах, О.Гончар та ін.) і драматургів (М.Куліш, І.Дніпровський, О.Корнійчук та ін.).

Не претендуючи на високу мистецьку вартість, поетичні епістоли згаданих авторів разом з їхніми прозовими листами чітко документують час і добу, а також дають вагомий матеріал для виявлення еволюції поглядів конкретних літераторів. Знайомство з віршовими епістолами М.Драй-Хмари ("Лист до Оксани"), М.Куліша ("Лист до О.Корнєєвої", написаний 20 листопада 1924р.), Є.Маланюка ("Наталочці Лівицькій"), Л.Мосендза ("Лист") та інших авторів створює ілюзію безпосередньої комунікації, дає змогу уявити живий образ письменника у реальному оточенні.

Окрему групу письменницьких листів становлять замальовки (як віршовані, так і прозові), що знайшли свою подальшу реалізацію в літературних творах. Подібних кореспонденцій чимало в творах доробку О.Довженка (Лист до матері та сестри від 9

листопада 1946р.; листи до В.Ткаченко, написані на початку 50-х рр.). У згаданих кореспонденціях митця проступають ескізи майбутньої “Зачарованої Десни”. “Художні вправи” в епістолярних творах Довженка свідчать про те, що листи були для нього своєрідною творчою лабораторією, де проводилися літературні досліді, шліфувався стиль, відпрацьовувались зображувально-виражальні засоби.

Сказане певною мірою стосується і листування О.Ольжича. В кореспонденціях поета (Листи до О.Олеся від березня 1921р., від 17 липня 1931р. та ін.) можна зустріти як замальовки (віршовані й прозові) картин і образів, що знайшли свою подальшу реалізацію в художніх творах, начерки поезій, оповідань, сцен, так і ліричні образки, етюди і т.п., що назавжди залишилися “ненародженими дітьми”.

Почасти кореспонденції О.Ольжича адекватні ліричним щоденниковим записам. У таких листах “з продовженням” поет вряди-годи зазначає не лише дату, а й день тижня і навіть час або пору доби. Це також характерно і для листування О.Теліги, Є.Маланюка та інших авторів.

Підрозділ дисертації “Художні листи” завершується аналізом традиційних для української епістолографії форм гумору й сатири, сміхової культури в кореспонденціях М.Куліша, О.Ольжича та деяких інших адресантів. Елемент комічного у творах згаданих письменників – це, передусім, форма утвердження кожного з митців як творчої індивідуальності в умовах тоталітарної уніфікації, і, разом з тим, – основний засіб етичної й естетичної оцінки суперечливої доби. За свідченням, скажімо, М.Куліша, сміх для нього – “Це дощ для засохлої землі”.³⁴

Сміхова культура в листах М.Куліша, М.Рильського, І.Багряного та багатьох інших авторів багатоаспектна за змістом і формою і здебільшого детермінована не лише психофізичною специфікою особистості автора (Остап Вишня), а й особливостями соціокультурної системи його епохи.

У заключному розділі дисертації “Відображення літературного процесу в епістолярній спадщині письменників” найбільше дослідницької уваги приділено проблемі ретроспективного відтворення особливостей літературного життя 20-50-х рр. XX ст. у приватних кореспонденціях митців.

Амбівалентність думок і почувань, болісний шлях від революційної ейфорії до правди буття, розуміння життя як “процесу, руху, вічно нового становлення”, сумніви, а то

³⁴ Куліш М. Твори : У 2т.- К.,1990.- Т.2.- С.505.

й відчай щодо літератури, яка “тепер слугою, а не хозяйкою живе”,³⁵ - все це з граничною щирістю зафіксоване передусім у письменницькому епістолярії 20-30-х років, періоду нетривкого українського ренесансу та його розгрому. Приватне листування митців цього часу, густо “населене” різними особистостями, що також страждають у зв’язку з глибокими соціально-психологічними причинами, немов багатосюжетний різноплановий епістолярний роман. Широке полотно з ліричними відступами (почасти і з відступами “від автора”), зі знищеними авторами й загубленими розділами: адже листи цієї пори дійшли до нас далеко не в повному обсязі й, вірогідно, втрачені назавжди.

Зі встановленням більшовицької влади в Україні шляхи багатьох вітчизняних письменників пролягли за кордон. В.Винниченко, наприклад, живе у Мужені (Франція), О.Олесь оселяється у Празі, сім’я М.Грушевського – у Відні, а згодом - у містечку Бадені, поблизу Відня. Різкий перелом політичного життя й гіркий хліб чужини по-різному вплинули на політемігрантів з України. Однак епістолярні джерела неспростовно свідчать, що українська еміграція ніколи творчо не поривала з Україною. Перебуваючи в Берліні чи Варшаві, в далекому Нью-Йорку або Мельбурні, кращі представники діаспори завжди були сповнені навіть у непростих умовах чужини далі служити українській культурі. Вони вболівали за розвиток її літератури, підтримували талановитих і чесних митців. Подібні факти важливі для цілісного сприйняття українського письменництва як явища неперервного в своєму естетичному розвитку (його штучно переривали !), бо це культури єдиного народу.

Детальний аналіз, наприклад, листування ув’язнених українських митців періоду 20-30-х років (В.Підмогильний, Остап Вишня, Л.Курбас, М.Куліш та ін.) дає підстави твердити, що письменницький епістолярій відбиває глибоку психологічну інтроспекцію авторів, протиріччя митців (конфлікт між “я” і “alter-ego”, з власними творами, із суспільством).

Своєрідну анатомію історичних подій і водночас філософське осмислення трагічних фактів становить собою письменницький епістолярій періоду 2-ї світової війни. У дисертації розглядаються, зокрема, приватні епістолярні твори О.Довженка, воєнного кореспондента. Його “Лист до офіцера німецької армії”, в якому чи не вперше у вітчизняній літературі порушувалась проблема загальнолюдського гуманізму, допомагав

³⁵ Там само. - С.504.

читачеві не втрачати в собі відчуття присутності людини, відчуття співвіднесення себе зі світом, насамперед із людським родом.

Проявились у цьому листі й характерні особливості епістолярного стилю Довженка. Митець не може й не хоче ховати своє презирство й зневагу до ворога за вишуканими етикетними формулами епістолярної дипломатії. А тому й традиційне для листування в усі епохи обрамлення з початкової формули звертання у прескрипті і завершальної, кінцевої формули прощання в клаузулі виконане автором адекватно вимогам часу: “Мій непроханий кривавий гостю”, “мій враже” тощо – ось ті стрижневі слова фразеограми, які визначають загальну тональність кореспонденції.

Фронтіві листи О.Гончара позначені реаліями воєнної доби, емоційною “документальністю”, сприймаються як підготовчий матеріал до майбутніх художніх полотен. Саме тому органічною для ряду його післявоєнних творів стане епістолярна форма (“Оточенські листи “героя в “Людині і зброї” тощо).

Одним із найбільш популярних жанрових різновидів епістолярної публіцистики воєнного часу були і радіолисти. Вони складені в дусі “етикету” запорізьких козаків у їхньому листі до турецького султана. У цих епістолярних творах проявилися передусім самобутні риси української гумористики та сміхової культури.

У письменницькому епістолярії повоєнного часу присутнє таке складне й неоднозначне явище як епістолярна дипломатія. “Хронічна” недоговорюваність, підтекст, різноманітні натяки, приховані вишуканими стилістичними фразеограмами, тощо – незмінні атрибути епістолярних формул у приватному листуванні кінця 40-х– початку 50-х рр.

З другої половини 50-х років, і особливо в час хрущовської “відлиги”, всезростаюче епістолярне контактування письменників як один з ефективних каналів творчої комунікації вело до збагачення художньої творчості адресатів. Показовою тут може бути творча історія вірша “Ваш лист...” Д.Нитченка, австралійського адресата Б.Антоненка-Давидовича; “В затінку жайворонка” М.Рильського тощо.

Таким чином, письменницький епістолярій - своєрідний об’єктивний життєпис, вірогідне і найповніше документальне джерело дослідження творчості митця, оскільки фіксує як реальні події чи то в момент творення, або одразу ж по свіжих слідах, так і психологічну інтроспекцію літератора. Це важливий ретроспективний чинник літературного процесу, який, безумовно, вимагає подальшого ґрунтовного висвітлення. Вплив його на рух літератури, та стан української думки досі ще гідно не оцінено.

У висновках узагальнюються результати наукового пошуку:

1. Досить потужна епістолярна контактність вітчизняних письменників у 20-50-х роках ХХ ст. значною мірою заповнила вакуум, штучно створений відсутністю в підрадянській Україні вільної від цензурних обмежень та заборон фахової періодики.
2. Українське письменство, роль якого у суспільному житті свого народу ніколи не обмежувалась діяльністю у галузі літератури, завжди було в центрі історичних та культурних подій і в період тоталітарної доби. Тому листування вітчизняних митців дає також багатий матеріал і для історіографії свого часу, воно є цінним історико-культурним документом.
3. Цілісне дослідження епістолярію українського письменства періоду 20-50-х років ХХ ст., враховуючи суб'єктивність приватного листа як джерела (щоправда, без такого колориту не може бути особистісних свідчень), можливе лише в контексті основного літературознавчого фонду - художніх творів автора, листів до письменника і листів про нього, документальних біографічних матеріалів, мемуарів сучасників тощо.
4. Лист письменника можна і треба розглядати не як монологічний жанр (це лише незначна частина епістолярної спадщини митців), а як жанр поліфонічний - літературний та історіографічний одночасно. Кардинально новий підхід до жанрової концепції епістоли дозволить відбирати з усього масиву приватної кореспонденції мистецьки вартісні твори, в яких наявна не лише інформативність, а й художньо-публіцистичний рівень викладу, стилістична обробка тощо. Водночас тексти малоцікаві у художньому аспекті, незважаючи на те, що писані людьми, причетними до літератури, можуть розглядатися дослідниками як факт суто історіографічний: переважно з урахуванням їхнього інформаційного наповнення.
5. Стиль приватних листів безпосередньо зв'язаний з літературними стилями доби. Історичні умови розвитку листування в Україні визначили його неперервний зв'язок з європейською епістолярною традицією.
6. В умовах жорсткого ідеологічного пресингу 20-50-х років ХХ ст., тотального контролю й примусу різко зростає роль епістолярної критики в літературному процесі. Листи письменників певним чином ідентифікували залежні від

політичної кон'юнктури часописи, містячи оцінки нових творів української літератури, позбавлені орієнтації на цензурні регламентації. Тим самим епістолярна критика найповніше реалізувала не тільки інформативну та естетико-аксіологічну, а й соціально-регулятивну функцію.

7. Епістолярний жанр за своїми внутрішніми характеристиками (особистісне, а не уніфіковане ставлення до дійсності, відсутність цензури, скорочений до мінімуму шлях до читача-адресата і т.д.) якомога повніше відповідає вимогам до публіцистики тоталітарного періоду. У зв'язку з цим виникли передумови для входження епістолярного жанру в галузь жанрових домінант тогочасної публіцистики.
8. Помітні зразки епістолярної публіцистики (відкриті листи й листи без адреси, епістолярні цикли й окремі послання - памфлети, звернення, заклики, радіолисти і т.п.) В.Винниченка, М.Хвильового, О.Довженка, І.Багряного та інших авторів стали наслідком узагальнюючої, типізуючої роботи аналітичного й образного мислення письменників, мислення нестандартного - парадоксального. Саме таке мислення було не тільки антиподом тоталітарної публіцистики, а й знаряддям психологічно-інтелектуального протистояння тоталітаризмові, демонтажу його ідеологічної, а, отже, й ідеологізованої політико-економічної структури.
9. В умовах сталінської дійсності не кожен письменник міг написати (а тим паче надрукувати) оригінальний твір, але кожен (навіть з огляду на жорсткі обмеження у листуванні, скажімо, в таборах) міг у приватному листі зобразити себе й адресата, задіявши при цьому найрізноманітніший арсенал художніх засобів і принципів.
10. Письменницький епістолярій - повновартісне мистецьке явище в українському літературному процесі 20-50-х років XX ст. Непересічна його роль і як документального біографічного джерела першорядної ваги, свого роду ключа до розуміння ідейно-художніх пошуків письменників і ширше - духовних запитів епохи.
11. У процесі історико-літературного дослідження проблеми виявлено ряд аспектів, що потребують подальшого вивчення:
 - розробка системи основних теоретико-методологічних орієнтирів комплексного аналізу приватної кореспонденції письменників;

- визначення сутності та функцій письменницького епістолярію в літературному процесі 60-80-х років XX ст.;
- розкриття аксіологічного та гносеологічного аспектів художнього мислення літератора в його листуванні (епістолярна взаєморецепція письменників з різнотипним складом авторської свідомості; епістолярій як джерело генези відповідних форм світогляду митця тощо).

Основні положення дисертаційного дослідження викладено в таких публікаціях автора :

1. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50-х років XX ст. – К., 1998.- 305 с.
Рец.: Астаф'єв О. Про літературу листів // Сіверянський літопис. - 1999. - № 2. - С.124.
2. Гроно нездоланих співців. - К.: Укр.письменник, 1997.-281 с. (Упорядник). - Авторських сторінок: С. 3, 16 - 27, 180 - 191.
3. Словник літературознавчих термінів. - К.: Укр.письменник, 1997.-230с. (Статті: Епістолографія; Епістолярна література; Епістолярна форма та ін.)
Рец.: Ковбасенко Ю.І. Серед книг //Всесвітня література.-1998.-№2.-С.54; Ткач М. “Словник літературознавчих термінів” - без ідеологічної заангажованості // Літ. Чернігів. - 1997. - № 11. - С.121 - 123; Трусова А. “Не бійтесь заглядати у словник...” //Вітчизна. - 1998. - № 3-4. - С.145 - 146; Литвин В. Для вчителів і старшокласників //Слово і час. - 1998. - №4-5. - С.96, С.104.
4. Шкільний словник з українознавства.- К.: Укр.письменник, 1995.- 291с. (У співавторстві з О.Потапенком).- Авторських сторінок 6,2 др.арк. (Статті: Відродження; М.Грушевський; Діаспора українська та ін.)
Рец.: Чухліб В. Сигнальний примірник // Літ. Україна.- 1995.-21 вересня; Чухліб В. “Шкільний словник з українознавства” // Вечірній Київ.- 1995.-26 вересня; Чухліб В. Нові книги // Чернігівський вістник.-1995.- 13 жовтня; Седень О. За щразком Брокгауза і Єфрона.- Новини Городнянщини.- 1996.-15 червня.
5. Невідомі автографи з архіву М.Ушакова // Сіверянський літопис.- 1999.- №2.- С.140-143.
6. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50-х років XX ст. // Слово і час.- 1999.- №2.- С.58-61.

7. Письменницький епістолярій в епоху класицизму // Придніпровський науковий вісник.- 1999.- № 109.- С.11-13.
 8. Українська епістолярна радіопубліцистика періоду 2-ї світової війни // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету ім. Миколи Гоголя.-1999.-Т.ХХV.- С.76-81.
 9. Письменницький епістолярій як літературний та історіографічний жанр // Наукові записки Сімферопольського державного університету “.- 1999.- Т.Х.- С.36 -41.
 10. З материка письменницького епістолярію // Слово і час. - 1999. - № 4. - С.69-71.
 11. Вічна загадка любові : Матеріал до уроку за поетичними та епістолярними творами Ф. Петрарки // Всесвітня література.- 1999.- №3.-С.14-17.
 12. Все починається з любові до рідного краю // Сіверянський літопис.- 1998.-№2.-С.141-143.
 13. Про види перекладу, форми і методи роботи з ним // Всесвітня література.- 1998.- №6.- С.10-12.
 14. Дифірамб чи епітафія жанрові // Слово і час.- 1997.- №2.- С.72-77.
 15. Палімпсести Миколи Вороного // Дивослово.- 1996.- №12.- С.13-17.
 16. Епістолярій українського письменства “розстріляного відродження” як вияв авторської свідомості в умовах тоталітаризму //Літературознавство. Бібліографія. Інформатика : Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців.- Харків,1996.- С.145-149.
 17. Сіверянські джерела “малої прози” М.Ткача // Сіверянський літопис.- 1996.- №4.- С.144-147.
 18. З творчого спадку Миколи Вороного // Слово і час.- 1996.- №3.- С.72-74
 19. За рядком листа : З епістолярної спадщини Максима Рильського // Слово і час.- 1994.- №3.- С.62-64.
 20. Донести дух оригіналу // Слово і час.-1990.- №2.- С.63-71.
 21. “Натруженные мозоли стиха”// Лит.учеба.- 1990.- №6.- С.145-147.
 22. “От души к душе...”// Радуга.- 1987.- №11.- С.144-147.
- Додаткові публікації:
23. Як лікувати “бронзову хворобу” вірша //Літ. Чернігів.- 1997.- №10.- С.110-117.
 24. Натруджені мозолі “малої” прози чи постмодернізм по-чернігівськи // Літ. Чернігів.- 1997.- №11.- С.92-100.

25. “І засяють вони, як зорі...” // Літ. Чернігів.- 1996.- №8.- С.43-51.
26. З епістолярного спадку Миколи Вороного // Літ. Чернігів.- 1996.- №9.- С.52-61.

Кузьменко В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50-х років ХХ ст.- Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 - українська література.- Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Київ, 1999.

У роботі аналізується специфіка письменницького епістолярію, його функції в українському літературному процесі 20-50-х років ХХ ст. Розглядаються теоретичні аспекти дослідження епістолярної спадщини митців, висвітлюються спадкоємні зв'язки з європейською епістолярною традицією та своєрідність української епістолографії у добу 20 - 50-х рр ХХ ст. На матеріалі приватної кореспонденції вітчизняних письменників вивчаються їхні погляди на роль і завдання літературної критики, характеризуються особливості функціонування епістолярних літературно-критичних оцінок та їхній вплив на тогочасний літературний процес. У дисертації досліджуються також епістолярна публіцистика, відкрите листування і художні епістоли М.Вороного, В.Винниченка, М.Хвильового, М.Куліша, М.Рильського, Ю.Яновського, О.Довженка, І.Багряного, Є.Маланюка, Б.Антоненка -Давидовича та інших письменників означеного періоду, що жили й працювали як в Україні, так і на еміграції.

Ключові слова : епістолярій, лист, послання, епістолографія, епістолярна формула, фразеограма, літературний процес, епістолярна критика, епістолярна публіцистика, відкрите листування, художня епістола.

Кузьменко В.Н. Писательский эпистолярый в украинском литературном процессе 20-50-х годов ХХ ст.- Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.01.01- украинская литература. - Институт литературы им.Т.Г.Шевченко НАН Украины. Киев, 1999.

В работе анализируется эпистолярное наследие Н.Вороного, В.Винниченко, Н.Хвильового, Н.Кулиша, М.Рыльского, Ю.Яновского, А.Довженко, И.Багряного, Е.Маланюка, Б.Антоненко – Давидовича и других украинских писателей. Рассматривая теоретические аспекты изучения частной переписки литераторов, прежде всего специфику

писательского эпистолярия и его функций в украинском литературном процессе 20-50-х годов XX века, автор прослеживает преемственные связи отечественной эпистолографии с европейской эпистолярной традицией.

На материале частной корреспонденции украинских писателей изучаются их представления о роли и задачах литературной критики, характеризуются особенности функционирования эпистолярных литературно-критических оценок. В работе освещены различные жанровые формы эпистолярной критики, в частности, эпистолярный автокомментарий, автокомментарий-автоперевод, эпистолярная автокритика, наставническая критика и др., определяется их влияние на литературный процесс в условиях сталинской действительности, цензуры и творческой несвободы. На основе проведенного анализа автор делает вывод о том, что писательский эпистолярий в значительной степени идентифицировал периодические издания, зависимые от политической конъюнктуры, поскольку в большинстве случаев был лишен ориентации на цензурные ограничения. Тем самым эпистолярная критика в период сталинизма наиболее полно реализовала не только информационную и эстетико-аксиологическую, но и социально-регулирующую функцию.

Отдельно изучается эпистолярная публицистика В.Винниченко, Н.Хвылевого, Ю.Яновского, А.Довженко и некоторых других авторов. Характеризуются ее жанровые доминанты : субъективность, эмоциональность, оценочность информации, объяснение и побуждение, в отличие от сугубо информационных жанров публицистики, которые построены преимущественно на констатации фактов.

Рассматривается также открытая переписка известных мастеров художественной литературы, опубликованная как в украинских изданиях, так и в зарубежной периодике (“Открытое письмо В.Винниченко к М.Горькому”, “Открытое письмо к дирекции ”Голоса Америки” И.Багряного и др.). Проанализированы художественные эпистолы Н.Кулиша, Ю.Яновского, О.Ольжича, А.Довженко, что позволило увеличить аргументы в пользу стержневого авторского положения о равноправном месте писательского эпистолярия среди наиболее ярких художественных явлений в украинском литературном процессе 20-50-х годов XX века. В условиях сталинизма не каждый литератор мог написать (а тем более напечатать) оригинальное произведение. Между тем каждый писатель (даже с учетом ограничений в переписке, например в ГУЛАГе) мог в частной корреспонденции изобразить себя и адресата, используя при этом самый разнообразный арсенал художественных средств и приемов.

Автор диссертации освещает также источниковедческую функцию писательского эпистолярия, его роль в раскрытии биографии литераторов, идейно-художественных поисков писателей и шире – духовных запросов эпохи. Эпистолярное наследие украинских писателей “расстрелянного возрождения”, периода 2-й мировой войны и послевоенного десятилетия – это своеобразная кардиограмма тех процессов духовной жизни творческой интеллигенции, которые предвляли появление правозащитного движения в Украине.

Завершается диссертационное исследование краткими выводами, обобщающими результаты научного поиска.

Ключевые слова : эпистолярый, письмо, послание, эпистолография, эпистолярная формула, фразеограмма, литературный процесс, эпистолярная критика, эпистолярная публицистика, открытая переписка, художественная эпистола.

Kuzmenko V.I. Writer's epistolaruy in Ukrainian Literary Process of 20-50 th of XX century.- Manuscript/

The thesis is submitted for the Doctor of Philology degree/ The speciality – 10.01.01 – Ukrainian literature. Taras Shevchenko Institute of Literature. National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 1999.

Special features of epistolaruy of the writers are analysed in this work their functions in Ukranian literary process of 20-50 th of XX century.

Theoretical aspects of the resourch of epistoliarian in heritage of the writers are taken into consideration in this work Genesys of European epistolarian tradition is clarifying there and originality of Ukrainian epistolagraphy in times of Stalinism. On the base of the materials of private correspondence of native writers are studied their pointsof view on the part and aim of literary criticism, are characterized the peculiarities of the function of epistolary literary critic, estimation and their influence on the literary process of their time. In the work is investigated epistolarian publicism, open correspondence and art epistola V.Vinichenko, M.Voronoy, M.Khvilyovoy, M. Kulish, M.Rulskuy, Y.Yanovskuy O.Dovzhenko, I.Bagryanuy, E.Malanyuk, B.Antonenko-Davidovich and other writers of mentionens period, who lived and worked in Ukraine as in emigration.

Key words: epistolyariy, letter, message, epistolography, literary process, epistolarian criticism, epistolarian publicism open correspondence art epistola.